

MÖVZU № 1. «Quldarlıq dövründə Azərbaycanın hüquq tarixi».

P L A N :

GİRİŞ

1. Azərbaycanın hüquq tarixinin anlayışı, predmeti və mahiyyəti.
2. Quldarlıq dövründə Azərbaycanda hüququn əsas cəhətləri.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
3. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
6. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.

GİRİŞ

Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən etibarən dövlətçilik ənənələri mövcud olmuş və tədricən inkişaf etmişdir. Qədimlərdən üzü bəri müxtəlif səpgili hüquqi abidələrin mövcudluğu, onların bir qisminin hələ də tədqiqat obyektlərinə çevrilməmələri Azərbaycanın həm də dövlətçilik ənənələrini, həm də hüquq abidələrini öyrənən bir elmin ortaya çıxmasını zərurətə çevirmişdi. Azərbaycanın hüquq tarixi adlanan bu elm sahəsi hələ ötən əsrin ortalarından başlayaraq formalaşmış və müasir dövrümüzdə hüquq elmləri sırasında öz layiqli yerini tutmuşdur.

Azərbaycanın hüquq tarixi elminin predmeti müəyyən tarixi dövr ərzində bizim ölkəmizin ərazisində dövlət və hüququn növləri və formalarının yaranması, inkişafı, birinin digərini əvəz etməsi məsələlərinin, həmçinin konkret dövlətlərin dövlət quruluşunun, qanunvericiliyinin, onun sahələrinin və hüquq institutlarının öyrənilməsini əhatə edir. Dövlət-hüquqi proseslərin təşəkkülü və inkişafı məsələlərini Azərbaycanın hüquq tarixi fənni həm zaman, həm də məkan həddləri çərçivəsində araşdırır. Dövlət və hüququn meydana gəlməsindən müasir dövrümüzdə qədər olan vəziyyətinin əsas etdirildiyi əsas dövrlər zaman həddləri ilə əhatə olunursa, həmin proseslərin baş verdiyi məkan həddləri yalnız Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşır. Azərbaycanın hüquq tarixi adından da bəlli olduğu kimi həm tarix elmlərinə, həm də hüquq elmlərinin sırasına daxildir.

Hüquqi-tarixi bir fənn kimi Azərbaycanın hüquq tarixi Azərbaycan tarixi fənnindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə hüquq tarixi Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin formalaşması və inkişafının, bu xalqın malik olduğu hüquq abidələrinin, dövlət və hüququn xalqın həyatında hansı rola malik olmasının, ictimai inkişafın ümumi prosesində dövlət və hüququn yerinin və təsirinin mənzərəsini açmaqla, dövlət-hüquqi məsələlərə xüsusi diqqət yetirir.

1. Azərbaycanın hüquq tarixinin anlayışı, predmeti və mahiyyəti.

Hüquq tarixini niyə öyrənirik? Bu, kursun tədrisinə başlarkən elə ilk mühazirələrdə tələbələrdən ən tez-tez eşidilən suallardan biridir. Bəri başdan bu sualı cavablandırmaqla bildiririk ki, cəmiyyətin keçmişinin öyrənilməsi bugünkü sosial gerçəkliyin dərk edilməsi işində mühüm vasitədir. Şübhəsiz ki, bu proses

cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etməlidir. Mövcud həyat hüquqi gerçəkliksiz mümkün olmadığı kimi, cəmiyyət həyatının dinamik inkişafının öyrənilməsi də hüququn tarixi inkişafını öyrənmədən tam və bitkin olmayacaqdır.

Hüquq tarixinin əsas təyinatı zəngin tarixi-hüquqi təcrübəni ümumiləşdirmək, təhlil etmək və zəruri nəticələr çıxarmaqdır. İnsan təcrübəsinin «saxlama yeri» və «qoryuyucusu» kimi tarix, o cümlədən hüquq tarixi bu təcrübəni öyrənməklə və ümumiləşdirməklə öyrənilən hadisələrin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərk etməyə və səhvlərin təkrarlanmasından yan keçməyə imkan verir.

Hüquq tarixinin öyrənilməsi yüksək ixtisaslı hüquqşünas kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Tələbələr hüquq hadisələrinə tarixi yanaşma verdişləri və hüququn dərk edilməsinin elmi metodologiyası üzrə biliklər əldə edirlər. Hüquq tarixinin öyrənilməsi müəyyən dərəcədə özündən əvvəlki bütün tarixi prosesin son nəticəsi olan sahəvi hüquq fənlərinin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün də zəruridir. Bu zaman hüququ yenidən öyrənməyə başlayan tələbələr əsas hüquq anlayışları haqqında ilkin biliklər alırlar. Digər tərəfdən, kursun öyrənilməsi hüquqçu-tələbələrdə peşə hüquq düşüncəsi və mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir.

Vətən tarixinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsi tələbələrdə, habelə öz Vətəninə, xalqına sevgi duyğusu və milli özünüdərk ruhu aşılayır.

Azərbaycan hüquq tarixinin predmeti və əsas vəzifələri. Hər bir elm öz tədqiqat predmetinə, yəni öyrənilən hadisələrin və onların qanuna-uyğunluqlarının dəqiq müəyyən edilmiş dairəsinə malik olur.

Hüquq tarixi elmi bütövlükdə hüquq sisteminin, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin, institutlarının və normalarının konkret tarixi inkişafını öyrənir. Onun vəzifəsinə aşağıdakıların öyrənilməsi daxildir: bu və ya digər dövrün hüquq sisteminin əsas cəhətləri və elementləri, hansı tarixi dəyişikliklərə məruz qalması və bir-birini necə əvəz etməsi; hüquq mənbələri və onların əks olunduğu hüquq abidələri; həmin cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin ümumi səviyyəsi; mühüm hüquq sahələri üzrə (dövlət hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, cinayət hüququ, mülki hüquq, ailə hüququ, məhkəmə (prosesual) hüququ və s.) ayrı-ayrı institutların müəyyən edilməsinin tarixi xüsusiyyətləri; bir tarixi mərhələnin hüquq sisteminin əvvəlkindən fərqi və baş vermiş dəyişikliklərin ictimai səbəbləri, habelə bu zaman varislik məsələləri və s.

Azərbaycan hüquq tarixi kursunda hüquqi hadisələrin təşəkkül və inkişafı həm zaman, həm də məkan hüdudlarında öyrənilir. Zaman hüdudları hüquq sisteminin meydana gəlməsindən bugünkü vəziyyətinə qədər olan əsas dövrlər, məkan hüdudları isə bütün tarixi boyu Azərbaycan ərazisidir.

Beləliklə, Azərbaycan hüquq tarixi ölkəmizin ərazisində bütövlükdə hüququn yaranması və inkişafı prosesini, eləcə də hüquq sahələrinin daha mühüm hüquq institutları, normaları və hüquq abidələrinin struktur və məzmununu öyrənir.

İndii isə bir neçə kəlmə fənnin adı haqqında. Niyə dövlət və hüquq tarixi deyil, məhz hüquq tarixi? Sualı ən qısa formada cavablandırmaqla qeyd edək ki, indiyə kimi ölkəmizin ali məktəblərinin hüquq fakültələrində tarixi-hüquq elmi «Dövlət və hüquq tarixi» adlı fənn kimi tədris olunur. Bu fənn və elm sahəsi 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədərki dövrdə və habelə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı ilk onillikdə də birmənalı şəkildə hüquq tarixi adlanırdı. Lakin hüquq haqqında normativist təsəvvürlərdən çıxış edən, hüquqa dövlət siyasəti aləti kimi baxan, dövlətin hüquq üzərində üstünlüyü prinsipinə əsaslanan, qanunun aliliyini tanımayan marksist-leninçi doktrinaya söykənən dövlət-partiya rəhbərliyinin göstərişi ilə 30-cu illərdən başlayaraq onun adına «dövlət» sözü əlavə edilmişdir, özü də «hüquq» sözündən əvvəldə olmaqla! Beləliklə, fənnin adı «Dövlət və hüquq tarixi» şəklini almışdır. Bu isə onun öyrəndiyi məsələlərin dairəsində və bu məsələlərin öyrənilməsinə yanaşmanın üsul və vasitələrində dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Belə ki, dövlət və digər bir neçə hüquq sahəsinin (inzibati, maliyyə və s.) tarixi inşafının öyrənilməsi tarixi-hüquq elminin predmetindən kənarda qalır, dövlət hüquq hadisəsi (yəni dövlət hüququ) kimi öyrənilmir, sosial tarixdə olduğu kimi, - mən deyərdim, hətta onun təkrarı olaraq, - daha çox sosial anlayışlar olan ictimai və dövlət quruluşu kimi hüquqi yükü o qədər də dəqiq məlum olmayan anlayışlara müncər edilir. Başqa sözlə, bu elmlərin öyrəndiyi məsələlərin dairəsi ilə hətta səthi tanışlığın da göstərdiyi kimi, bu hissədə həmin elmlərin predmetləri arasındakı həddlər aradan götürülür, tarixi-hüquq elmində xüsusi hüquqi təmayül itir, ümumtarixi material təkrarlanır ki, bu da yolverilməzdir. Beləliklə, hüquq elmi digər hadisələr kimi dövlət hadisəsini də hüquqi fenomen kimi - dövlət hüququ kimi öyrənməlidir! Buradan da elmin və fənnin adındakı «dövlət» sözünə lüzum qalmır.

Hüquq elmləri sistemində Azərbaycan hüquq tarixinin yeri. Hüquq tarixi hüquq nəzəriyyəsi və hüquqi nəzəriyyələr tarixi ilə birlikdə nəzəri-tarixi hüquq elmləri qrupuna daxildir. Hüquqşünaslığın anlayış aparatının əsas hissəsini formalaşdıran bu qrup, sahəvi hüquq elmlərinin qnoseoloji əsaslarını təşkil edir.

Azərbaycan hüquq tarixi həm tarixi, həm də hüquqi elmdir. Tarixi elm kimi o, insan fəaliyyətinin digər sahələrinin tarixi (iqtisadiyyat, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və s.) ilə sıx bağlı olmaqla, Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, o, nisbi müstəqilliyini saxlayır, dəqiq ifadə olunan müstəqil tədqiqat obyektinə malikdir.

Hüquqi elm kimi, Azərbaycan hüquq tarixi fundamental hüquq fənlərindən biridir.

Azərbaycan hüquq tarixinin *hüquq nəzəriyyəsi* ilə ümumi cəhəti onların hər ikisinin hüququ bütövlükdə əhatə etməsidir. Onlar arasındakı fərq isə bundan ibarətdir ki, əgər hüquq tarixi konkret ölkənin hüququnun tarixi inkişafını xronoloji qaydada öyrənsə, hüquq nəzəriyyəsi hüququn tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını ümumiləşdirilmiş şəkildə öyrənir. Aralarındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir isə özünü onda göstərir ki, hüquq tarixinin verdiyi faktiki material ümumnəzəri

ümumiləşdirmələr üçün zəruridirsə, hüquq tarixi də həmin faktiki materialın ümumiləşdirilməsinin yekunu kimi hüquq nəzəriyyəsinin verdiyi anlayış aparatından istifadə edir.

Azərbaycan hüquq tarixi və *Ümumi hüquq tarixi* tarixi-hüquq elmi qarşısında duran vəzifələri birlikdə həll edirlər, lakin onların hər birinə konkret məkan müəyyənliyi xasdır, başqsa sözlə, onla biri-birindən məkan həddləri ilə fərqlənilirlər.

Azərbaycan hüquq tarixi və *Azərbaycan hüquqi nəzəriyyələr tarixinin* qarşılıqlı əlaqəsi özünü onda göstərir ki, əgər onlardan birincisi hüquqi gerçəkliyi konkret-tarixi kontekstdə byrənirsə, ikincisi hüquqi ideyaları, baxışları, nəzəriyyələri həmin kontekstdə öyrənir. Bu elmlər qarşılıqlı olaraq bir-birini zənginləşdirir: bir tərəfdən, öyrənilən dövrün hüquqi baxışları həmin dövrün hüquqi gerçəkliyindən qidalanır, digər tərəfdən, sonuncunun formalaşdırılmasında qabaqcıl hüquqi baxışlar mühüm rol oynayır. Bu qarşılıqlı təsirin dərəcəsinin müəyyən edilməsi isə mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Azərbaycan hüquq tarixi hüquq institutlarını bugünkü günə qədər öyrənir və burada üzvi olaraq qüvvədə olan hüquqla – *sahəvi hüquq elmləri* ilə çulğashır. Son dövrlər üzrə hüququn inkişafı tarixi isə həm də sahəvi hüquq elmlərinin tarixi hissəsini (məsələn, hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyin son illər ərzində inkişafı tarixi) təşkil edir. Hüquq tarixinin verdiyi faktiki materialın isə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Azərbaycan hüquq tarixinin metodları. Əgər elmin predmeti «nəyi öyrənir?» sualına cavab verirsə, elmin metodu heç də az əhəmiyyətli olmayan «necə öyrənir?» sualına cavab verir. Başqa sözlə, elmin metodu onun predmetinin dərk edilməsi üzrə prinsip, üsul və vasitələrdir.

Bir elm kimi Azərbaycan hüquq tarixinin də öz metodları var. Tarixi-hüquq elminin metodları onun təməli olan konkret tarixi – hüquqi faktların öyrənilməsi üzrə tətbiq edilən prinsip, üsul və vasitələrdir.

İctimai hadisələrin bir hissəsi olan hüquqi hadisələrin öyrənilməsi *cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarına* söykənir. Bununla yanaşı, tarixi-hüquqi hadisələrin dərk edilməsinin xüsusi elmi metodları da var.

Konkret tarixilik metodu hüquqi hadisələrin konkret tarixi tədqiqini nəzərdə tutur, tədqiqat obyektinin mövcud olduğu şəraitin bütün şərtlərinin dəqiq nəzərə alınmasını, hüququn yaranması və inkişafındakı qanunauyğunluqların xarakterinin üzə çıxarılmasını tələb edir.

Xronoloji tədqiqat metodu. Tarix hadisələrin zamana görə hərəkəti olduğu üçün tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi xronologiyasız mümkün deyildir. Hadisələrin xronoloji ardıcılıqla izlənməsi bu metodun başlıca tələbidir.

Obyektivlik. Obyektivlik tarixi-hüquqi hadisələrin elmi bilikdə həqiqi, realıqda olduğu kimi təhrif edilmədən əks etdirilməsini tələb edir. Bir tarixi hadisəyə bəzək-düzək vermək, digərinə isə qara yaxmaq, yəni hər cür bayağılaşdırma halları

yolverilməzdir. Bu prinsip hər cür subyektivliyi, o cümlədən onun forması kimi partiyalılığı rədd edir.

Sistemli analiz metodu. Tarixi-hüquqi hadisələrə bu metodun tətbiqi onların təcrid edilmiş şəkildə deyil, sistemdə baxılmasını, struktur elementlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur.

Müqayisəli tədqiqat metodu. Aşkar edilmiş tarixi-hüquqi faktların əsl mənası yalnız onların digər oxşar, eynitipli faktların əsl mənası yalnız onların digər oxşar, eynitipli faktlar silsiləsi ilə müqayisəsində tam açılır. Konkret hüquqi hadisələr həm onların ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin digər eynitipli və eynizamanlı hadisələrin müvafiq göstəriciləriylə müqayisəsi, həm də müxtəlif zaman kəsiklərində onların inkişafındakı dəyişikliklərin müqayisəsi yolu ilə öyrənilir. Müqayisəli metod müxtəlif xalqlarda, müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif tarixi mərhələlərdə hüququn inkişafının ümumi qanunauğunluqlarını aşkar etməyə imkan verir.

Tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi zamanı *məntiqi tədqiqat üsullarından* da (analiz və sintez, induksiya və deduksiya, analogiya, ekstropolyasiya, hipoteza və s.) geniş istifadə edilir və bu zaman onların tətbiqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, tarixi-hüquq elmində analogiya daha çox haqqında qeyri-dəqiq, natamam, fragmentar məlumatlar olan hüquqi hadisələrin öyrənilməsi zamanı tətbiq edilir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu zaman əldə edilən nəticələr tam sübut gücünə malik olmur, lakin öyrənilən dövrün ümumi hüquqi mənzərəsinin canlandırılması üçün əvəzsiz rol oynayır, onların etibarlılıq dərəcəsi isə müqayisə edilən elementlərin sayının mümkün dərəcədə artırılması yolu ilə yüksəldilə bilər.

Kursun dövrləşdirilməsi. Kursun öyrənilməsi üçün onun dbvpləşdirilməsi (dövlərə bölünməsi) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarix hadisələrin fasiləsiz axını olsa da, elmi təhlil tarixi materialın müəyyən zaman kəsiklərinə – dövlərə bölünməsini tələb edir.

Azərbaycan hüquq tarixi Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Məhz bu səbəbdən o, bütövlükdə Azərbaycan tarixi ilə bilavasitə bağlı olan elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövrləşdirməyə söykənməlidir. Hazırda dövrləşdirmə Azərbaycan hüquq tarixinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı mühüm problemlərindən biridir. Məlum oduğu kimi, Azərbaycan tarixində onu çox vaxt materialın sırf subyektiv mülahizələrlə qaydasız bölgüsü əvəz edir. Belə olduqda, tədqiqat obyektinin real hərəkəti ilə əlaqə diqqətdən kənarda qalır. Bütövlükdə Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi probleminin zəif işlənməsi, başqa deyimlə, dövlərə bölgünün ciddi elmi əsaslandırılmaması Azərbaycan hüquq tarixinin dövrləşdirilməsi probleminin də həllini çətinləşdirir. Azərbaycan hüquq tarixinin böyük bir hissəsinin tədqiq olunmaması da vəziyyəti bir qədər mürəkkəbləşdirir. Bununla belə, hesab edirik ki, Azərbaycan hüquq tarixində dövrləşdirmə apararkən ilkin olaraq iki şərtə əməl olunması vacibdir:

1) hüquq tarixinin dövrləşdirilməsi bütövlükdə Azərbaycan tarixinin başlıca mərhələlərini nəzərə almalıdır, çünki onun həyatının bütün sahələrindəki dəyişikliklərlə sıx bağlıdır;

2) hüququn özünü inkişafındakı əsas məqamlar, bu inkişaa təsir edən müəyyənədicə amillər aşkar edilməli və dövrləşdirmə bu meyarlar əsasında aparılmalıdır.

Dövrləşdirməyə başlıca olaraq iki cür yanaşma mövcuddur. Marksist tarix elmi üçün ənənəvi olan *formasidon yanaşma* dövrləşdirmədə maddi-iqtisadi amilləri mütləqləşdirir, digər mühüm amilləri isə nəzərə almırdı. Digər yanaşma isə *sivilizasiyon yanaşma* adlanır. Sivilizasiyon yanaşmaya əsasən, tarixi inkişafın hər bir dövrü obyektiv maddi amillərdən daha çox ideya-mənəvi, mədəniyyət amilləri ilə müəyyən edilir. Bu yanaşma hüquqa həm də mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi baxmağı tələb edir. Həqiqətən də hüquq sisteminin təşəkkülü və təkamülündə insan fəaliyyətinin «mədəniyyət» və ya «sivilizasiya» terminləri ilə ifadə edilən sahəsində formalaşan xalqın milli mentaliteti böyük rol oynayır. Azərbaycan hüquq tarixi Azərbaycan xalqının hüquqi məişətini və hüquqi mədəniyyətini də öyrənir. Bu baxımdan bir danılmaz faktı da qeyd edək ki, Azərbaycan türklərinin milli mentaliteti, onun hüquqi ənənələri islam dini və hüququn əhəmiyyətli təsiri altında formalaşmışdır.

Hüquq tarixçisini tarixdə, hər şeydən əvvəl, hüquqi hadisələr, faktlar maraqlandırır. Buna görə də sonuncuların formasına təsir edən bütün amillər dövrləşdirmə zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu amillərin sırasında aşağıdakılar daha müəyyənədicə olmuşdur: islamın uzun tarixi bir dövr ərzində (yayılması çağlarından XIX əsrə qədər) Azərbaycan ərazisindəki dövlətlərin rəsmi dini olması və islahm hüquq sisteminin müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa, burada hökmran mövqe tutması; Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və ümumrus qanunvericiliyinin tətbiqi; 1918-1920-ci illərdə milli müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu zamanı onun öz hüquq sistemə malik olması; Azərbaycanın sovet hüququnun təsir dairəsinə qatılması və s.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan hüquq tarixini aşağıdakı dövrləşdirmə çərçivəsində öyrənmək məqsədəuyğun hesab edilir:

1. İslamaqədərki dövr (ən qədim dövrlərdən başlamış VII əsrdək);
2. İslamiyyət dövrü (Azərbaycan tarixinin islam hüququnun qüvvədə olduğu orta əsrlər dövrü – VII əsr – XIX əsrin əvvəlləri);
3. Rus işğalından sonrakı dövr (XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilədək);
4. Cümhuriyyət dövrü (1918-1920-ci illər milli müstəqillik dövrü);
5. Sovet dövrü (1920-ci ildən 1991-ci ilədək);
6. Müasir dövr.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan hüquq tarixinin bu şəkildə dövrlərə ayrılması şərti xarakter daşıyır. Bununla belə, hesab edirik ki, belə dövrləşdirmə

çərçivəsində hüquqi fakt və hadisələri nəzərdən keçirmək, əsas hüquqi dəyişiklik və meyilləri müəyyən etmək mümkündür.

Kursun mənimsənilməsi üzrə ümumi metodik tövsiyələr. Azərbaycan hüquq tarixi ictimai elmlər sırasında ən az tədqiq olunan sahələrdəndir. Hüquq elmləri sistemində özünəməxsus yerlərdən birini tutan Azərbaycan hüquq tarixi istər ümumilikdə, istərsə də ayrı-ayrı dövrlər və hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiq edilmədiyindən bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə hiss ediləcək boşluq yaranmışdır. Barmaqla sayıla biləcək bir neçə işi istisna etməklə, indiyədək Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar, başlıca olaraq, sovet dövrünün ilk onilliklərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bugünə kimi kurs üzrə dərsliv və dərs vəsaitləri ümumiyyətlə işlənməmişdir. Göstərilənlərlə bağlı olaraq, fənnin öyrənilməsi zamanı rast gəlinən bir sıra çətinlikləri qeyd edə bilərik: 1) xüsusilə də ilk mövzular üzrə tarixi-hüquqi faktların qıtlığı; 2) Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsində tarixi-hüquqi elmi irsin azlığı, bəzi dövrlər üzrə isə yoxluğu; 3) Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsinin büövlükdə Azərbaycan tarixi elminin bir sıra köklü problemlərindən asılılığı və s. Qeyd etməliyik ki, ilkin mənbələrin əldə olunması ilə bağlı çətinliklərin, bir çox mənbələrin qüsurlu olmamasının, hüquq tarixinin predmetindən kənara çıxan bir sıra problemlərin mövcudluğunun kursun bitkin və sistemli öyrənilməsinə müəyyən dərəcədə öz mənfi təsirini göstərə biləcəyi istisna olunmur.

Kursun mənimsənilməsində müvəffəqiyyətin əsası müvafiq ədəbiyyat və ilkin mənbələrlə aparılan müntəzəm işdir. Bu zaman materialın konspektləşdirilməsi (əsas fakt və müddəaların yığcam xülasəsi) böyük zəhmət tələb edir. Əvvəlcə bu vəsaitin müvafiq bölməsini diqqətlə öyrənmək, verilən metodik göstəriş və tövsiyələri rəhbər tutmaqla müvafiq ədəbiyyat və ilkin mənbələrlə tanış olmaq, sonra isə əsas müddəaları, vəsaitin sonunda verilmiş yoxlama suallarına cavab şəklində, həm də ilkin mənbələrə əsaslanmaqla, konspektləşdirmək lazımdır. Hesab edirik ki, bu zaman hakimiyyət orqanlarının strukturu və əsas hüquq institutları üzrə sxemlərin tərtib edilməsi materialın mənimsənilməsi işini asanlaşdırır.

I kursda hüquq nəzəriyyəsi fənni tədris edildiyi üçün biz bu vəsaitdə hüquqi terminlərin izahını vermirik. Bununla belə, kursun öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl tələbələrin daha geniş istifadə edilən əsas hüquq terminlərini (hüquq, hüquqi sistem, hüquq sahələri, hüquq institutu, hüquq sistemi, hüquq mənbəyi, hüquq münasibətləri, hüquq məsuliyyəti, dövlət, dövlət və hüququn əlaqəsi, dövlətin formaları, dövlət orqanlarının sistemi və s.) bir daha təkrarlamalarını zəruri hesab edirik.

Kursun hər bir mövzusu üzrə materialın tam və dərinləndirən mənimsənilməsi üçün onun aşağıdakı bloklar üzrə öyrənilməsini, bu zaman müəyyən edilmiş

ardıcılığa riayət edilməsini və hər bir blok üzrə verilən müvafiq göstərişlərin rəhbər tutulmasını tövsiyə edirik:

1. *Qısa tarixi icmal.* Burada öyrənilən dövrün, eləcə də həmin dövrə aid dövlətin yaranma vaxtı və ümumi mövcudluq mərhələlərinin yığcam xarakteristikasını vermək tələb olunur.

2. *Hüquq mənbələrinin ümumi xarakteristikası.* Öyrənilən dövr və ya konkret dövlətlərdə hüquq mənbələri ümumi xarakterizə edilməklə yanaşı, hüquq abidələri, iri həcmli hüquq aktları varsa, onların ümumi strukturu da öyrənilir.

3. *Hüququn ayrı-ayrı sahələr üzrə xarakteristikası.* Hər şeydən əvvəl, hüquq tarixinə ümumtarixi elmdən fərqli olaraq, hadisələri hüquqi süzğəcdən keçirmək xasdır. Hadisələr isə sistem kimi götürüldükdə, bütövlükdə sistemə daxil olan tərkib hissələrin öyrənilməsi yolu ilə dərk edilə bilər. Konkret halda isə belə tərkib hissələr hüquq sahələridir.

Ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə öyrənilməsi tələb olunan daha mühüm hüquq institutları və məsələlərin aşağıdakı ardıcılıqla xarakteristikasını məqbul hesab edirik:

– **dövlət hüququ** (konstitusiya hüququ): dövlətin forması, hakimiyyətin təşkilinin hüquqi əsasları, əhalinin, vətəndaşların (təbəələrin) hüquqi vəziyyətinin əsasları, dövlət orqanlarının sistemi, ali və yerli hakimiyyət orqanları, onların təşkili, fəaliyyət qaydası, səlahiyyətləri, dövlət orqanlarının qarşılıqlı münasibətləri və s.;

– **inzibati hüquq**: icra orqanları, onların sistemi, təşkili, fəaliyyət qaydası, səlahiyyətləri və s.;

– **maliyyə hüququ**: xəzinənin gəlir və xərcləri, vergilər, pul dövriyyəsi və s. ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri;

– **əmək hüququ**: işə qəbul və işdən azad etmənin şərtləri, iş vaxtı, istirahət vaxtı, əməyin mühafizəsi, əmək mübahisələrinə baxılması üzrə münasibətlər və s.;

– **cinayət hüququ**: cinayətin anlayışı, sistemi, növləri, cinayətimin növləri, cinayətin subyektı, obyektı, subyektiv və obyektiv cəhətləri, cəzanın məqsədi, sistemi, növləri və təyini qaydası və s.;

– **mülki hüquq**: mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, o cümlədən müqavilələr (onların ayrı-ayrı növlərinin məzmunu, bağlanması və xitamı şərtləri), vərəsəlik və s.;

– **ailə hüququ**: nikaha daxil olma və nikahın xitamı şərtləri və qaydası, ər-arvadın hüquq və vəzifələri və s.;

– **məhkəmə hüququ** (və ya cinayət və mülki prosessual hüquq sahələri): məhkəmə orqanlarının cinayət və mülki işlərə baxma üzrə səlahiyyətləri, işlərə məhkəmələrdə baxılma qaydası və s.;

– **beynəlxalq hüquq münasibətləri** (Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlərin xarici dövlətlərlə münasibətləri, bağladığı müqavilələr və s.).

Ayrı-ayrı dövrlərin hüququnu xarakterizə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, heç də bütün dövrlərdə göstərilən sahələrin hamısı üzrə dolğun faktiki material yoxdur. Bu özünü tarixi inkişafın hüquq sisteminin hələ tam formalaşmadığı ilk dövrlərində daha qabarıq büruzə verir. Bir tərəfdən, bir sıra hüquq sahələrinin tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində təşəkkül tapması, digər tərəfdən, müasir hüquq sistemində mövcud olan ayrı-ayrı hüquq sahələrinə aid edilən normaların sahə mənsubiyyətinə heç də həmişə hədd qoyulmaması (məsələn, uzun müddət mülki və cinayət prosesləri fərqləndirilməmişdir) amilləri də öz təsirini göstərir.

4. *Ayrı-ayrı dövrlərin hüquq sisteminin bütövlükdə xarakterizəsi.* Bu zaman nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, hüquq tarixinin predmeti heç də hüquq sahələri tarixinin mexaniki birləşməsindən ibarət deyildir. Hüququn tarixi öyrənilməsi onun təşəkkül və inkişafına vahid dialektik proses kimi baxmağı tələb edir. Hər hansı dövrün hüquq sisteminin xarakterizəsi və hüququn inkişafındakı əsas dəyişiklik və meyllərin müəyyən edilməsi, habelə tarix və müasirlik baxımından onun qiymətləndirilməsi üçün bu proses struktur elementlərinin vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi kimi *kompleks dərk edilməlidir*, zira zamanların əlaqəsi bütün hadisələrə vahid tarixi perspektivdə baxmağa imkan verir. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, tarixi gerçəkliyin özünün xarakteri onun müasir hüquq sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsində müxtəlifdir.

SUAL 2. Quldarlıq dövründə Azərbaycanda hüququn əsas cəhətləri

Milli tarixi-hüquqi ənənələri izləmək baxımından *hüquq mənbələrinin mənşəyi məsələsinə* xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Bu mənada Azərbaycan hüquq tarixində hüquq mənbələrini üç qrupa bölmək olar:

I. Bilavasitə xalqımızın adət və ənənələrini əks etdirən, onun ruhunun məhsulu kimi sırf Azərbaycan dövlətlərinin hüquqyaratması nəticəsində yaranan mənbələr. Uzun Həsənin Qanunnaməsi, Car-Tala Qanunnaməsi, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin hökmdarlarının verdiyi normativ xarakterli aktlar (fərmanlar), Cümhuriyyət dövrünün qanunvericilik aktları və s. buraya daxildir. Milli hüquq tarixini öyrənmək üçün bu kateqoriya mənbələri mühüm əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırıq.

II. Ölkəmizin ərazisində yaşamış ayrı-ayrı konfessional qruplara mənsub hüquq mənbələri. Məsələn, Mxitar Qoş Qanunnaməsi bu qəbildəndir.

III. Azərbaycan ərazisinin xarici dövlətlər tərəfindən işğal nəticəsində işğalçı dövlətlərin ölkəmizin ərazisində tətbiq etdiyi «özgə» mənbələr. Bu mənbələrə Matikan, Çingix xanın Böyük Yasası və s. aid edilə bilər.

Biz düşünərəkdən bu təsnifatda islam hüquq mənbələrini heç bir qrupa aid etmədik. Azərbaycan türklərinin milli mentalitetinin, onun hüquqi ənənələrinin islam dini və hüququnun əhəmiyyətli təsiri altında formalaşdığını bir qədər əvvəl qeyd etmişdiik. Bu amil, islam hüququnun islamın yayıldığı ilk çağlarda Azərbaycanda başqa dövlətin (xilafətin) hüququ kimi tətbiq edilməsinə baxmayaraq, onun mənbələrini xalqımızın ruhunun qəbul etdiyi mənbələr kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Digər tərəfdən, islam hüququn sonrakı inkişafında Azərbaycan hüquqşünaslarının da mühüm rol oynadığı qeyd edilməlidir.

Xatırladaq ki, hüquq mənbələri tarixi qaynaqlarla eyniləşdirilə bilməz. Hüquq tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində mövcud olmuş hüquq mənbələri heç də həmişə saxlanmamışdır. Digər tərəfdən, hüquq tarixçisi müəyyən dövrü öyrənərkən həmin dövrün hüquqi mənzərəsini tam və hərtərəfli canlandırmaq üçün hüquq normalarını tarixi səpgidə, başqa deyimlə, dövrün tarixi şəraiti ilə əlaqədə araşdırmaq məcburiyyətindədir. Həm hüquq mənbələrinin öyrənilməsində, hüquq haqqında digər bilgilər əldə edilməsində, həm də bütövlükdə dövrün hüquqi mənzərəsinin canlandırıl-masında tarixi qaynaqların mühüm rolu vardır. Beləliklə, əgər hüquq mənbələri hüquq normalarının ifadə forması, onların əks olunduğu normativ sənədlədirsə, tarixi qaynaqlar bihə keçmişə aid bilik verə bilən hər cür məxəzlər – sənədlər, salnamələr, xronikalar, arxeoloci, epiqrafik və etnoqrafik qaynaqlar, ədəbiyyat və mədəniyyət abidələri və sairədir.

Azərbaycanın qədim quldarlıq dövlətlərində hüququn ən qədim və ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Dövlət hakimiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, qanun meydana çıxmışdır. İlkin dövrlərdə qanunu hökmdar fərmanları, ağsaqqallar şurasının qərarları əvəz etmişlər.

Qeyd etməliyik ki, hüquq mənbələri ilə o qədər də zəngin olmayan qədim Azərbaycanda hüququn ilkin xarakteri haqqında ətraflı məlumat vermək mümkün deyildir. Qədim Misirdəki şah Bakxorisin qanunları, qədim Babilistandakı Hammurapi qanunları, qədim Hindistandakı Manu qanunları, qədim Romadakı XII cədvəl qanunları kimi hüquq abidələrinin olmaması Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi və hüquqla bağlı məsələlərin tam mənzərəsini əks etdirməyə imkan vermir.

Bu problemi qismən, Midiyanın Mannaya məxsus olan ərazisində meydana çıxmış və zərdüştiliyin qanunlar toplusu olan Avesta qanunları, eləcə də Assuriya yazıları, arxeoloci abidələr aradan qaldırmışdır. Avesta müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə yaranmış çoxsaylı teoloci, etik, tarixi-epik və hüquqi normaların nəhəng məcmuyundan ibarət olan müxtəlif xarakterli bir mənbədir.

İlkin Avesta 21 naskdan (kitabdan) və 815 fəsildən ibarət olmuşdur. Həmin kitabların bizə qədər gəlib çatmamasını Makedoniyalı İsgəndərin hücumu nəticəsində baş verən dağıntılar və yanğınlarla əlaqələndirirlər. Əvvəlki Avestada 345.700 söz (qat) olması iddia edilir və onlardan yalnız 83.000 qat bizə qədər gəlib çatmışdır ki, bunlar da «Vendidad», «Yasna», «Vispered» adlanan kitablarda

toplanmışdır. Bundan əlavə «Yəşt» adlanan hissə də bərpa edilmiş və digər qatlar da burada əks etdirilmişdir. Sonralar Avestaya edilmiş əlavələr «Kiçik Avesta» adını almışdır. İlk qatları hələ qəbilə quruluşu dövründə meydana gəlmiş Avestazərdüştilik Əhəmənilərin hakimiyyəti dövrlərində dövlətin rəsmi dini olmuş, erəkn feodalizm dövrlərində isə Sasanilər dövlətinin hakim dini kimi tanınmışdır.

Avesta öz məzmununa görə, o zamankı ictimai quruluşun, Yaxın və Orta Şərq ölkələrindəki hüquq institutlarının öyrənilməsinin əvəzsiz mənbəyidir. Zərdüştiliyin ən yüksək əxlaqi prinsipi müqəddəs qanuna, ədalətli qaydada təbə olmaqdır.

Zərdüşť qanunları ictimai münasibətlərin bir növ hüquqi əsasını təşkil edirdi, həm də bu qanunların rolu təkcə qədim cəmiyyətin ictimai münasibətlərinin əsasını təşkil etməklə bitmirdi, onlar ictimai münasibətlərin tənzimçisi rolunda da çıxış edirdi. Avesta dövlət quruluşunun ən yaxşı forması kimi monarxiyanı qeyd edir. Onun qatlarında qanunların icra edilməsinin ciddiliyi, sosial ədalətin gözlənilməsinin zəruriliyi, bərabər və təmiz əmək, ailə və nikah, cinayət və cəzanın növləri barədə bir çox məlumatlar verilir.

İctimai quruluşun və hüquqi institutların daha tam mənzərəsi Vendidadda (şər qüvvələr əleyhinə qanunlarda) verilmişdir. Kitab 22 fərqləndirən (fəsildən) ibarətdir.

Bu fəsillərdə sistemisiz, qeyri-ardıcıl və qarışıq şəkildə müxtəlif xarakterli dini, sosial, etik, hüquqi və s. normalar toplanmışdır. Belə ki, burada şər qüvvələri kənar etməyə qəbail olan dini ayinlərə, əkinçiliyə və maldarlığa, müqavilələr bağlanmasına və müqavilə şərtlərinin pozulmasının hüquqi nəticələrinə, cinayət və cəzaya, nikah bağlanmasına, ər-arvad ailə vəzifələrinə və s. dair göstərişlər şərh olunurdu.

Avestanın bizə qədər gəlib çatmış digər kitablarında isə müxtəlif ayinlərdən və dualardan, sosial, dini və etik xarakterli məsələlərdən söhbət açılır.

Mülkiyyət hüququ. Avestanın müxtəlif qatlarında mülkiyyət hüququ ilə bağlı normalar əks etdirilmişdir. Burada mülkiyyətin əldə edilməsi, xüsusi mülkiyyətin mühafizəsi (xüsusilə əmlakın oğurlanması üstündə verilən cəzalarda) ilə bağlı çoxsaylı normalara rast gəlinir. Otların və əkin yerlərinin sahibliyi məsələsinə toxunulan normada öz heyvanlarının (qoyunların) başqasının otlağına buraxılması qadağan edilir. İri buynuzlu mal-qaraya, ağaclara və s. olan mülkiyyət hüququ haqqında mübahisələr üzrə məhkəmə işlərində hakim əmlakın sahibini dəqiqləşdirmək üçün şahidlər çağırırdı.

Əmlak sahibi, həmin əmlakın (əşyanın) onun özündən asılı olmayan səbəblərdən istifadəsindən və sərəncamından çıxdığı hallarda onu tələb etmək hüququna malik idi və bu hüququndan istifadə etdiyi təqdirdə əmlak (əşya) sahibinə qaytarılmalı idi.

Mülkiyyət və daha artıq şəxsin sahibliyində də (ümumi mülkiyyət) ola bilərdi. Avestada belə mülkiyyətçilərin öz aralarında əmlakdakı paya münasibətdə hüquqlarının müəyyən edilməsi baxımından yaranan mübahisələr də əks etdirilmişdir.

Qədim hüquq normaları mülkiyyətin əldə edilmə yolları kimi müxtəlif əqdlərin bağlanması da özündə ehtiva edir. Avesta alqı-satqı, bağışlama, girov və s. kimi müqavilələrin bağlanması qaydasını, şərtlərini, müqavilələr üzrə öhdəliklərin üsullarını və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyətin forma və növlərini müəyyən etmişdi. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə şəxs satdığı əşyanın (əmlakın) qüsuru barədə alıcıya məlumat verilməli idi.

Bağışlama zamanı əşya, hədiyyəni alanın tam mülkiyyəti hesab edilirdi. Girov qoyularaq pul götürmə zamanı, borc götürülənədək bütün təminat tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tuturdu. Müəyyən əşya üzərində mülkiyyət hüququ barədə mübahisəyə baxılarkən, məhkəmənin bu mübahisəyə dair qəti qərar çıxardığı ana qədər həmin əşya məhkəmə tərəfindən götürülür və «qıl altında saxlanılırdı» (iddianın təmin edilməsi).

İddianın predmetini qoruyan mühafizəçi məhkəmənin qərarı ilə xüsusi haqq alırdı. Hər hansı bir əşyanı (əmlakı) tapmış şəxs (əşyanın harada – meşədə, yolda, çay kənarında və s. tapılmasından asılı olmayaraq) mükafat almalı idi. Mükafat müəyyən edilərkən tapıntının torpağın altından, dərinlikdən və s. kimi yerlərdən tapılması nəzərə alınır.

Borc müqaviləsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcud idi. Borclu öz borcunu faizlə qaytarmalı olsa da, sələmçilik münasibətlərində müəyyən hədd nəzərdə tutulmuşdu, yəni faizin məbləği müəyyən edilmiş həddə çatdıqda, onun hesablanması dayandırılır və həmin həddən yuxarı faizin tutulmasına yol verilmirdi. Borclu ilə kreditor arasındakı münasibətlərdə hüquq varisliyinə icazə verilirdi (məs. vəfat etdikdə).

Avesta əqdlərin bağlanması zamanı vicdanlılığı və verilən sözə sadıqlığı ön plana çəkir. Əbəs deyildir ki, müqavilənin pozulması çox zaman cinayətlərlə eyniləşdirilir. Avesta qanunlarında müqavilənin bağlanmasının altı növü qeyd edilir. Müqavilənin birinci növü adi sözlərlə, şifahi bağlanan müqavilələr idi ki, bunlar da minimum dəyərli əşyalara münasibətdə bağlanırdı. İkinci müqavilə daha böyük qiyməti olan əşya haqqında idi və razılığa gələn tərəflərin bir-birinə əl vermələri yolu ilə bağlanırdı. Üçüncü müqavilə bir baş heyvan dəyərində olan əşya üçün, dördüncü – bir qoşqu heyvanı dəyərində olan əşya üçün, beşinci – insan (qul) dəyərində olan əşya, altıncı isə torpaq dəyərində olan əşyalar üçün bağlanırdı. Bundan başqa, müqavilə üzrə qoyulmalı olan girovun dəyəri iddiaçıların sayı ilə də müəyyən edilirdi.

Müqavilənin pozulmasının aradan qaldırılması məqsədilə müəyyən tədbirlər də nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, müqavilənin hər hansı bir növünün pozulması,

ondan sonra gələn müqavilənin dəyərinin ödənilməsinə məcbur edilməklə cəzalandırılırdı və yaxud daha yüksək dəyərə malik olan müqavilənin bağlanması ilə əvəz edilə bilərdi.

Müqavilənin icrasının təmin edilməsi razılığa gələn tərəflərin ailələrinin və yaxud qohumlarının üzərinə qoyulurdu. Belə ki, aldatmaqla şifahi müqaviləni pozan adamın yaxın qohumlarının 300 bağışlanmaq tövbəsi, əl sıxmaqla bağlanmış müqaviləni pozanın ən yaxın qohumlarının 600 bağışlanmaq tövbəsi etmələri tələb olunur və s. Lakin burada daha çox müqaviləni pozan tərəf öldükdə belə ayinin icrası tələb olunurdu.

Kreditor qarşısında əsas borcludan da əqdəm, zamin duran şəxs cavab verməli idi ki, o da öz növbəsində əsas borcluya qarşı sonradan tələb irəli sürə bilərdi. Digər tərəfdən, zaminlik yalnız əsas borclu tərəfindən girovun verilməsindən sonra qəbul edilirdi. Zamin duranın, kənar bir şəxsin bu şəkildə müqaviləyə müdaxiləsi öhdəliyin icrası yolunda mühüm şərtlərdən biri hesab edilirdi.

Avestada, həmçinin, müqavilə bağlanarkən aldatmağa, etibardan sui-istifadəyə görə müxtəlif cəza növləri müəyyən edilir. Belə hallarda ən geniş tətbiq edilən cəza qamçı ilə, tikanlı çubuq ilə döyülmək şəklində müəyyən edilən fiziki cəzalar idi. Müqavilələrin içərisində ən ağır cəza torpaq dəyərində bağlanan müqavilə zamanı aldatmağa və etibardan sui-istifadə etməyə görə müəyyən edilmişdi (1000 qamçı zərbəsi ilə cəzalandırma).

Ailə hüququ. Avestanın qatlarında ailə qurmağın, evliliyin ən müqəddəs işlərdən biri olması qeyd edilir. Nikah, uşaqların doğulması və tərbiyəsi dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və allahın himayəsində və mühafizəsində olan işlər kimi qələmə verilirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Avestanın aşağıdakı göstərişi səciyyəvidir: «Evli adam evlənməmiş adamdan yüksəkdə durur, kimin koması var, koması olmayandan ucadır; kimin uşaqları var, o, uşaqları olmayandan yüksəkdə durur.

Qanuna görə qızlar üçün nikah yaşı 15 yaşdan etibarən başlayır. Valideynlərdən sonra qızları ərə vermək hüququ onların qarldaşlarına, qardaşları olmadıqda isə qəyyumlarına verilirdi. Qanunla nikah daxil olan tərəflərin razılığı tələb olunurdu, hətta belə razılıq üç nəfər şahidin yanında ifadə olunurdu. Nişan mərasiminə kahin çağırılırdı. O, bir sıra məlum ayinləri və duaları icra etdikdən sonra nişanlananların əllərini birləşdirirdi ki, bu da pozula bilməyən nikah müqaviləsi kimi ifadə olunurdu. Nikah ayinindən sonra qızı cehizlə birlikdə oğlan evinə yola salırdılar. Cehizin əsas hissəsi bütün nikah dövrü ərzində qadının ixtiyarında olurdu.

Ər evində böyük imtiyazlara malik olmasına baxmayaraq, qadın öz ərinə tabe olmalı idi. Qadın kimi öz vəzifələrini yerinə yetirmədiyi hallarda, onun davranışı ilə əlaqədar ərinin məhkəməyə şikayət etdiyi təqdirdə həmin qadını

cəzalandıra bilərdilər. Digər tərəfdən, ərin öz qadınını təhqir etdiyi, alçaltdığı hallarda, qadının da öz ərindən şikayət verə bilməsi nəzərdə tutulurdu.

Dul qadının ərə getdiyi halda, onun əvvəlki ərindən uşaqları olmamışdırsa, ikinci nikahdan doğulmuş uşaqların yarısı qadının əvvəlki ərinin ailəsinə verilirdi. Könüllü boşanmadan sonra qadın ikinci dəfə ərə gedə bilərdi və bu zaman, yenə də, ikinci nikahdan doğulmuş uşaqların yarısı əvvəlki ərinə verilməli idi.

Avesta qanunları yaxın qohumlar – valideynlərlə övladlar, bacı və qardaş arasında nikaha yol verirdi və belə qaydanın nəzərdə tutulması patriarxal ailə daxilində qadının əmlak payının saxlanılmasına göstərilən cəhdlə, xüsusi mülkiyyətin bir əldən digər ələ keçməsinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Çox güman ki, nikahın pozulmasının qadağan edilməsi də həmin qayda ilə bilavasitə bağlı idi.

Avestada uşaqları tərbiyə etmək qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Burada uşaqların dini məktəbdə oxuması və dini qaydaları icra etməyi mənimsəməsi xüsusi qeyd olunur. Qadının ailədə və cəmiyyətdəki vəziyyəti onun öz ailə vəzifələrini ədəblə yerinə yetirməsi, dindarlığı ilə müəyyən olunurdu. Qadına ehtiram edilməsini belə bir cəhət sübut edir ki, «Yəşt»də müdrikliyinə, zəkasına, müqəddəsliyinə görə əbədiləşdirilmiş qadın adları çəkilir.

Mənbələrdən güman edilir ki, Avesta dövründə qadının evdə vəziyyəti ərin vəziyyəti ilə eyni idi. Qadının vəzifələri yalnız ev təsərrüfatında iqtisadi funksiyalardan ibarət deyildi, onun fəaliyyəti və gördüyü işlər həm də bütün xalqın əxlaqi və mənəvi tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunu onun şəərə qarşı fəal mübarizəsi, dini ayinləri təbliğ etməsi sübut edir.

Vərəsəlik hüququ. Qədim Azərbaycanda vərəsəlik hüququ oğul və qızların varislik hüquqlarının bərabərləşdirilməsi ilə xarakterizə edilir. Mirasın bölünməsi zamanı fiziki cəhətdən zəif olanlara, şikəstlərə üstünlük verilirdi. Həm onlar, həm də vəfat etmiş şəxsin dul qalmış qadını digər varislərə nisbətən ikiqat həcmində miras payı alırdılar.

Bu dövrdə şəxs öz mülkiyyətinin mütləq sahibi hesab edilirdi və o, mülkiyyətinin üzərində istədiyi kimi sərəncam vermək, yəni satmaq, bağışlamaq və ya ölümündən sonra varislərinə çatması üçün vəsiyyət etmək hüququna malik idi. Ata öz mülkiyyətini övladları arasında bölməkdə müstəqil idi. Əgər oğul ataya hörmət edib, onun qulluğunda durmasa idi, ata onu öz varisliyindən məhrum edir və onun payını da digər övladları arasında bölüşdürürdü.

Vəsiyyətnamə bütün əmlaka aid edilə bilərdi. Övladlığa götürülmüşlər də öz atalığının varisləri sırasına daxil idilər. Uşaqların və digər doğmaların olmadığı hallarda, ölmüş şəxsin əmlakı onun yaxın qohumları arasında bölüşdürülürdü. Yerdə qalan əmlak qanun üzrə vərəsələrin iddiaları təmin edildikdən sonra bölünürdü.

Vəsiyyətnamə heç də həmişə yazılı formada tərtib edilmirdi. Əmlakın vəsiyyət edilməsi ilə bağlı məsələlər üzrə miras qoyan şəxsin şifahi bəyanatları da

nəzərə alınırdı. Əgər müəyyən əmlaka malik olan kahin öz peşəsinin icrası ilə bağlı ölkədən kənara çıxmışdısı və orada vəfat etmişdisə, bu zaman onun əmlakı qanuna müvafiq surətdə müəyyən şəxslərə verilirdi. Çox zaman əmlak, yaxınlıq əlaməti olaraq hər hansı bir şəxsə vəsiyyəət edilir və onun boş yerə israf edilməsi ağır günah hesab edilirdi.

Döyüş meydanında həlak olmuş şəxslərin mülkiyyəti də yuxarıda göstərilən qaydalar əsasında miras kimi keçirdi. Vəfat etmiş şəxsin uşaqları və onun əmlakını miras olaraq qəbul etmiş hər kəs miras qoyanın borclarını ödəməli idilər. Digər tərəfdən, uşaqlar öz valideynlərinin borclarını dəqiqləşdirmək və bununla bağlı mübahisə açmaq hüququna da malik idilər.

Cinayət hüququ. Avestada, xüsusilə onun «Vendidad» adlanan hissəsində cinayət və cəza məsələləri mühüm yer tutur. Şübhəsiz ki, Avestada cinayət-hüquq normalarının əksər hissəsi dövlət orqanlarının, xüsusi məhkəmənin sanksiyası vasitəsilə hüquqi, ümumməcburi xarakter kəsb edən adətlərin məcmusundan ibarət idi. Burada qan intiqamı formasında adətin qalıqları saxlanılmaqda idi. Belə ki, məzdaçı qanın əvəzinə, yəni qan bahasını cərimə şəklində ödəmək istəyini təklif etsəydi, qanunverici tərəfindən belə hal məqbul hesab edilirdi.

Təsvir edilən cinayətlərin birinci qrupunu dövlət əleyhinə cinayətlər təşkil edir. Belə cinayətlərin içərisində şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan ən təhlükəliləri hesab edilirdi. Bu ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsinə, eləcə də vətənə xəyanətə görə təqsirkar hesab edilən şəxslər yalnız ölüm cəzasına məhkum edilirdilər.

Hakim dinə qarşı edilən cinayətkar əməllər də dövləti cinayətlərlə bir eynilik təşkil edirdi. Avestada belə cinayət tərkibi xüsusi olaraq ayrılmasa da, nəzərə almalıyıq ki, Avestanın bütün normaları zərdüştlik dininin süzgəcindən keçmişdir və dini xarakter daşıyır, bu baxımdan da, hər hansı bir cinayət əməlinin törədilməsi eyni zamanda həm dini, həm də dövləti cinayətin törədilməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla yanaşı, cadugərlik, ruhları çağırma, qorxutma kimi cinayətlər xatırlanır və belə əməllərə görə diri-diri yandırılma formasında ölüm cəzası nəzərdə tutulur.

Avestada, həmçinin diri torpağa basdırılma, vəhşi heyvanların qabağına tullama, daşlama (daş-qalaq etmə), cinayətkarın üzərinə əridilmiş qurğuşun tökmə, həşəratlara onun yedizdirilməsi üçün əl-ayaqları bağlanmış şəkildə müəyyən edilmiş yerə atılması və s. kimi üsullarla da ölüm cəzasının tətbiqi nəzərdə tutulurdu.

Cadugərlikdə təqsirləndirmə məhkəmə tərəfindən həyata keçirilirdi, lakin əksər hallarda belə cinayətlərdə təqsirləndirilənləri məhkəmə proseduru olmadan cəzalandırırdılar. Ölüm cəzasından savayı, be cinayətlərə görə müqəssirlərə həbsə salınma, qızmış dəmirlə damğalanma və müxtəlif cismani cəzalar da verirdilər.

Avesta təbiət qüvvələri əleyhinə hərəkətləri cinayət hesab edir. Torpağın, suyun və bitkinin, meyitin basdırılması ilə murdarlanması cinayət sayılır.

Məlumdur ki, Ahura Məzda qanunları məzdaçıların meyitlərinin quşların, heyvanların yeməsi üçün ucqar yerə aparılmasını tələb edir. Bu göstərişi pozmaq üstündə cismani cəzalar (200 qamçı zərbəsi) nəzərdə tutulur.

Müəyyən edilmiş ayinlərin pozulması və ya onların əleyhinə edilən hərəkətlər Avestaya görə cinayət hesab edilir və buna görə müvafiq cəzalar, xüsusilə cismani cəzalar tətbiq edilirdi. Belə ki, qanun adam ölmüş evə odu qışda doqquz gecədən, yayda isə bir aydan sonra gətirməyi tələb edir. Həmin müddətlərin pozulmasına görə cismani cəza verilirdi. Meyiti günəşə qarşı qoymaq ayininin pozulmasına görə verilən cəza mömin adamın öldürülməsinə görə verilən cəzaya bərabər olaraq müəyyənləşdirilirdi.

Cinayətlərin ikinci qrupunu şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər təşkil edir. Belə cinayətlərə Avesta adamöldürməni, təhqiri, bədənə xəsarət yetirilməsini aid edir. Qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla törədilməsindən asılı olaraq adamöldürməyə görə ya qan intiqamı, ya ölüm cəzası və ya da onların qarışığından ibarət cəza nəzərdə tutulurdu. Bədən xəsarəti və təhqir cismani cəza ilə cəzalandırılırdı. Lakin belə hallarda cinayətin əvəzinin pulla satın alınmasına da yol verilirdi.

Avestada qeyd edilən cinayətlərin üçüncü qrupuna əmlak cinayətləri daxildir. Bu cinayətlər oğurluq, soyğunçuluq, başqasının daşınmaz mülkiyyətinə və canlı əmlakına (quluna) təcavüz etmə kimi təhlükəli əməlləri əhatə edir. Belə əməllərin törədilməsinə görə həbsə salınma və ya ağır fiziki işlərin gördürülməsi, hərdən də ölüm cəzası təyin edilirdi. Sürülərə və ilxılara olan mülkiyyət xüsusilə ciddi mühafizə edilirdi.

Heyvanlara qarşı cinayətlər Avestanın qatlarında əks etdirilən və xüsusi maraq kəsb edən dini əqidələr məcmusudur. Vendidadda heyvanların, xüsusilə hər növ itin öldürülməsi və yaralanması, yeməkdən məhrum edilməsi cinayət hesab edilir. Maraqlıdır ki, itin yeməkdən məhrum edilməsi öz xarakterinə görə ailə başçısının yeməkdən məhrum edilməsinə bərabər tutulurdu və bu zaman cəza edilmiş cinayətin ağırlığına uyğun olaraq təyin edilirdi. Ən ağır cəza sürünü qoruyan iti yeməkdən məhrum etmək, öldürmək üstündə verilirdi ki, bu da həmin dövr üçün maldarlığın əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Qanun insanlar və heyvanlar üçün müxtəlif cəza növləri müəyyən edərək onlara cinayətin eyni əhəmiyyətə malik subyektləri kimi baxır. İt təmiz, mömin adama bərabər tutulurdu. Avesta qeyri-sağlam şüurlu və ya quduz olmuş itin sağaldılması üçün pak adamın müalicəsi zamanı edildiyi kimi vasitə axtarmağa insanların vəzifəsinə daxil edirdi. Qanun heyvanlar üçün də müəyyən cəzalar nəzərdə tutulurdu. Belə ki, əgər it sürüdə olan heyvana hücum edərsə, yaxud insanı yaralayarsa, qanunda bunun üçün müxtəlif cəza növləri müəyyən edilir, həm də həmin cinayət təkrar olunduqca cəza tədbirləri də artırılırdı. Məsələn, sürüyə hücum etmiş, yaxud adamı yaralamış itin birinci dəfə sağ qulağı, ikinci dəfə sol qulağı, üçüncü dəfədə sağ pəncəsi, dördüncü dəfədə sol pəncəsi, beşinci dəfədə quyruğu kəsilirdi.

Qanun cismani cəza müəyyən etməklə yanaşı, həm də vurulan zərərin ödənilməsini tələb edir. Əgər sürünü qoruyan itin yaralanması nəticəsində oğru, yaxud canavar malı (heyvanı) aparardısa, iti yaralayan müqəssirdən öz günahını vurduğu ziyanın miqdarına uyğun olaraq yuması tələb olunurdu.

Cinayətlərin bir qrupunu da mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər təşkil edir. Buraya amoral həyat tərzini sürmək, müqəddəs yerlərin murdarlanması, ziyankarlıq, yəni nikahsız məhəbbət, başqasının arvadına sahib olma və s. kimi əməllər daxil idi. Həmin cinayət əməllərinin törədilməsinə görə müxtəlif cəzalar verilirdi.

Cəza sisteminin müxtəlifliyi və konkret olmadığı baxımından ardıcılıq gözlənilmirdi. Eyni tipli cinayətlərə görə qanun tamamilə müxtəlif cəza növlərini nəzərdə tuturdu. Bundan əlavə, mülki-hüquqi pozuntulara və cinayətlərə görə verilən cəzalar eyniləşdirilirdi.

Cəzaların içərisində ən geniş yayılan cismani cəzalar (qamçı və ya tikan zərbələri) olsa da, müxtəlif ağır fiziki işlərə cəlb edilmə (suvarma sistemlərinin tikilməsi işinə məcburedilmə və s.), zərərin ödənilməsi ilə günahın yuyulması, həbsə salınma (qalaya və ya zindana salınma), əmlakın müsadirəsi, cərimə, qan intiqamı, ölüm cəzası, ölkədən qovulma kimi cəzalar da tətbiq edilirdi.

Baxılan dövrün cinayət hüququna iştirakçılıq anlayışı məlum idi. Əmlak cinayətlərində və şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərdə, eləcə də, qismən digər kateqoriya cinayətlərdə, istər cinayətin icraçıları, istərsə də təhrikçilər və yardımçılar eyni dərəcədə cəzaya məhkum edilirdilər. Dövləti cinayətlərdə, cinayət tərkibinin formalaşmasında cinayətə sui-qəsd də əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Avestada rüşvətxorluğa və ədalətsiz hökm çıxarılmasına görə hakimlər üçün də məsuliyyət nəzərdə tutulur və belə hallar baş verdikdə müqəssirlərə ölüm cəzası kəsilirdi.

Məhkəmə və prosesi. Məhkəmə qədim Azərbaycan quldarlıq dövlətlərinin mexanizmində mühüm orqanlardan biri olmaqla, ictimai və dövlət quruluşunun əsaslarına yönələn qəsdlərdən mühafizə olunmaq üçün yaradılmışdı. Manna dövlətində ali məhkəmə hakimiyyəti şaha məxsus idi. Hakim vəzifələri yuxarı təbəqənin nümayəndələri tərəfindən tutulurdu. Vilayətlərin ərazisində mövcud olan kiçik izibati-ərazi vahidliklərində məhkəmə funksiyaları yaşayış məntəqələrinin hökm sahibləri – «belalilər» tərəfindən yerinə yetirilirdi. İcma quruluşunun qalıqları saxlanıldığından qəbilə və tayfa başçıları da icma hüdüdlərində məhkəmə fəaliyyəti ilə məşğul olurdular ki, onları «bis bəhta» adlandırırdılar.

Midiya və Atropatena ərazisində mövcud olan məhkəmə və mühakimə icraatı barədə Avestada müəyyən normalara rast gəlinir. Hökmdarın özünün başçılıq etdiyi yüksək məhkəmə yerli məhkəmələrin işinə və onların çıxardığı qərarların düzgünlüyünə nəzarət edirdi. Məhkəmə kollegiyasının tərkibinə iki və daha çox hakim daxil ola bilərdi. Onların qərarlarının əsasında şəxsi mülahizələri dururdu.

Baxılan dövrdə qədim arbitrac – məhkəməyəqədər münisflər baxışı institutunun bəzi elementlərinə də rast gəlinir. Arbitrac həmin dövrdə bir sıra xırda əhəmiyyətli münasibətlərin həlli üçün tətbiq edilən bir institut idi. Belə hallarda məhkəmə tərəfindən mübahisəni həll etmək üçün buna iqtidarı çatan müəyyən bir şəxs təyin edilir və iş məhkəmənin icraatına daxil edilmirdi.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində maqlar - zərdüştlik kahinləri xüsusi rol aynayırdılar. Baş kahin qanunları yaxşı bilməli idi və o, hakim qismində çıxış edərkən, tərəflər onun hüsurunda qanuna istinad etmək hüququna malik deyildilər, onlar kahinin qərarı ilə razılaşmalı idilər. Hakimlər Avesta qanunlarını dərinlən bilməli idilər. Maraqlı haldır ki, hətta qadınlar və yetkinlik yaşına çatmayanlar qanunları dərinlən mənimsədikləri halda hakim vəzifəsinə təyin edilə bilərdilər.

Qanuna görə, şikayət edilə bilən və apellyasiya şikayəti verilə bilməyən məhkəmə qərarları mövcud idi. Avestada mülki prosesə və cinayət prosesinə bölünmə hiss olunur. Məhkəmə baxışına yönəldilən işlər iki hissəyə bölünür: ümumi mülkiyyət haqqında olan işlər və mülkiyyətlə əlaqəsi olmayan işlər.

Avesta sübutların növləri haqqında müəyyən məlumatları verir. Sübutların müxtəlif növlərinin həqiqiliyinin analizinə diqqət yetirilir. İki növ sübut ön plana çəkilir: şifahi və maddi sübutlar. Məhkəmə prosesi müəyyən hallarda üç şahidin olmasını tələb edirdi.

Müqəssir bilinən şəxs həbs edildikdən sonra, məhkəmə onun öz təqsirini tam etiraf etməsinə nail olmağa çalışırdı. Belə ki, cinayətin etiraf edilməsi təqsirin sübut edilməsinin mühüm halı hesab edilirdi. Lakin müqəssirin etirafından sonra məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlayırdı.

Məhkəməyə şikayətlər həm şifahi, həm də yazılı şəkildə verilirdi. Avesta qanunlarında qədim vəkillik institutu özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir. Bu və ya digər tərəfin müdafiəsini xüsusi şəxsəlr həyata keçirirdilər. Şikayət verildikdən sonra, müdafiəçi-nümayəndə məhkəməyə çağırılırdı. Hərdən müdafiəçi müqəssirin təqsirini əsaslı hesab etdikdə, məhkəməyə gəlsə də, işi aparmaqdan imtina edirdi.

Bir çox hallarda sübut qismində ordaliya «allahın mühakiməsi» geniş tətbiq edilirdi. Ordaliyanın üsulları müxtəlif idi. «Dinkard» adlanan mənbədə bu sınağın 33 növü qeyd edilirdi. Onlardan ən çox yayılanı od və su ilə sınaqdan keçirmə idi. Belə sınaq, xüsusilə din əleyhinə cinayətlər üzrə (cadüqərlik» və «gizli günahların edilməsi» hallarında) məhkəmə proseslərində tətbiq edilirdi. Belə prosesdə müttəhimə suya salaraq, orada onu müəyyən müddət ərzində saxlayırdılar və yaxud, digər hallarda qaynayan sudan qızıl üzüyü çıxarmağa məcbur edirdilər. Məhkəmə tərəfindən cinayət işlərinə baxılarkən hər hansı bir şəxsə hücum edilməsi ilə yaranan qanaxmalar, ağrılar, şüurun itirilməsi və digər bu qisim ağır nəticələr xüsusi diqqətlə çəkilir və mədin tövsüfünə təsir göstərirdi. Bu zaman cinayətin törədilməsi zamanı istifadə edilmiş alətlər, həmin alətlərlə şəxsə vurulan zərbələrin

xarakteri mütləq şəkildə nəzərə alınır. Avestaya görə, məhkəmədə işin baxıldığı dövrdə təxirə salınması qadağan edilirdi.

Məhkəmə, prosesin keçirilməsi üçün məhkəmə xərclərinin ödənilməsini tələb edirdi. Tərəflərə məhkəməyə müraciət üçün müəyyən vaxt da verilirdi. Hökmün çıxarılması, şahidlərin çağırılması və ümumiyyətlə, bütün məhkəmədəki prosesual hərəkətlərin edilməsi üçün müddətlər müəyyən edilirdi. Avesta qanunlarında, bir sıra hallarda cinayətkarın cəzalandırılması üçün məhkəmə prosesinin keçirilməsinin zəruri olmadığı nəzərdə tutulur. Belə ki, qanunlardan imtina edən şəxslərlə qanundankənar edilmişlər kimi rəftar edilir və onların məhkəməsiz öldürülməsinə yol verilirdi.

Qanun hakimlərdən düzgün və ədalətli qərarlar çıxarmağı tələb edir, əks təqdirdə onların cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu. Avestanın dini normalarında, həmçinin, hakimlərin o biri dünyada öz qərarlarına görə məsuliyyət daşımaları haqqında danışılır.

NƏTİCƏ:

Azərbaycanın hüquq tarixi bütün tarixi-hüquqi materialı, yəni dövlət və hüququn yaranması və inkişafı ilə bağlı prosesləri, əsas faktor və hadisələri xronoloji qaydada, sistemli şəkildə ardıcılıqla işıqlandırır, bununla yanaşı, ta qədimdən indiyə qədər hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan mövcud hüquq institutları barədə məlumatları əks etdirir. Bu fənnin əsas təyinatı zəngin tarixi-hüquqi təcrübəni ümumiləşdirmək, təhlil etmək və zəruri nəticələr çıxarmaqdan ibarətdir. Azərbaycanın hüquq tarixi kursunda dövlətçiliyin və hüququn təşəkkülü və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını müasir dövrümüzdə dövlət quruluşunun, hakimiyyətin əsaslarının, ölkənin ictimai quruluşunun, hüquq institutlarının təkmilləşdirilməsi, ümumilikdə dövlət quruluşu və hüququn inkişafı ilə əlaqədar təcrübədə hansı şəkildə təzahür etməsini, bu prosesin müxtəlif tarixi dövrlərdə xalqımızın ictimai-siyasi, hüquqi həyatında və məişətində hansı konkret spesifik cəhətlərlə müşayiət olunduğunu aydınlaşdırmaq və açıb göstərmək vacibdir və bu fənnin təyinatı ilə əlaqədar olan zəruri bir məsələdir.

Azərbaycanın hüquq tarixinin qarşısında duran başlıca vəzifə dövlət və hüququn təşəkkülü və inkişafının konkret səbəblərinin və eləcə də bu prosesin, habelə dövlət və hüququn forma və tiplərinin, ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş dövlət təsisatlarının və mühüm hüquq institutlarının araşdırılması və öyrənilməsidir. Bu işə öz növbəsində dövlət və hüquq tarixinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövrləşməsi ilə sıx bağlıdır. Milli dövlətçilik və hüquq tariximizin dövrləşməsinin əsasını formasiya yanaşma ilə bəhəm, sivilizasiya yanaşma, dövlətin və hüququn inkişafında rast gəlinən əsas faktorlar da təşkil edir.